

ISSN 2181-9599

Doi Journal 10.26739/2181-9599

ЎТМИШГА НАЗАР

8 ЖИЛД, 4 СОН

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ
ТОМ 8, НОМЕР 4

LOOK TO THE PAST
VOLUME 8, ISSUE 4

ТОШКЕНТ-2025

Бош мухаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Муртазаева Рахбар Хамидовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Бош мухаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Джураева Нилуфар Далибаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

ТАҲРИРИЙ МАСЛАҲАТ КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ | EDITORIAL BOARD

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тарих фанлари доктори,
профессор, академик,
Ўзбекистон Миллий университети

Бобожонова Дилором Бобожонова
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон жаҳон тиллари
университети

Юнусова Хуршида Эркиновна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Аширов Адхам Азимбаевич
тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти

Агзамова Гулчехра Азизовна
тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти

Бурдиашвили Майя
тарих фанлари доктори,
Телави давлат университети

Кожакеева Ляззат Темировна
тарих фанлари доктори, доцент,
Хотин-қизлар давлат педагогика
университети

Аминова Азиза Марковна
тарих фанлари доктори, доцент,
Навоий давлат педагогика институти

Ульжаева Шохистахон Мамажоновна
тарих фанлари доктори,
Тошкент ирригация ва кишлок
хужалигини механизациялаш
мухандислари институти
Миллий тадқиқот университети

Худайқулов Тулқин Дўстбоевич
Тарих фанлари доктори (DSc)
Шаҳрисабз дала педагогика институти

Гофоров Шокир Сафарович
тарих фанлари доктори, профессор,
Самарқанд давлат университети

Эргашева Юлдуз Алимовна
Тарих фанлари доктори, профессор,
Қариш муҳандислик-иқтисодиёт
институти

Халикова Раҳбар Эргашевна
тарих фанлари доктори, профессор,
Тошкент давлат техника университети

Ишанходжаева Замира Райимовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Эшов Боходир Жўраевич
тарих фанлари доктори, профессор,
Қариш давлат университети

Маҳкамova Надира Раҳмановна
тарих фанлари доктори, профессор,
Тошкент ахборот технологиялари
университети

Кебадзе Мадонна
тарих фанлари доктори,
Телави давлат университети

Абдуллаева Яхшибека Атамуратовна
тарих фанлари доктори, доцент,
Нукус давлат педагогика институти

Мустафасва Нодира Абдуллаевна
тарих фанлари доктори
Ўзбекистон Фанлар академияси

Ерметов Аваз Абдуллаевич
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Хайдаров Ғайратбек Мирзапўлатович
тарих фанлари доктори, профессор,
Андижон давлат университети

Расулов Абдуллажон Нуридинович
тарих фанлари доктори, профессор,
Наманган давлат университети

Ковалев Борис Николаевич
тарих фанлари доктори, профессор,
Санкт-Петербург Тарих институти

Кобзева Ольга Петровна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Ауанасова Алима Мусировна
тарих фанлари доктори, профессор,
Қозогистон давлат тарихи институти

Бегалинова Калимаш Капсамаровна
фалсафа фанлари доктори, профессор,
Қозогистон Миллий университети

Хайдаров Муродилла Махмуталиевич
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Тожибоев Музаффар Турдибоевич
тарих фанлари доктори, профессор,
ИИВ Академияси

Алиева Лале
тарих фанлари доктори,
Озарбайжон давлат университети

Саипова Камола Давляталиевна
тарих фанлари доктори, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Исмаилова Алмаз
тарих фанлари доктори,
Догистон мустақил университети

Иноятова Диларам Маниглиевна
Тарих фанлари доктори (DSc), профессор
Ўзбекистон Миллий университети

Дорошенко Татьяна Ивановна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Бабаджанова Нодира Абдуллаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон давлат жаҳон
тиллари университети

Ширванова Тарана Амирага кызы
тарих фанлари номзоди, доцент,
Азербайджон давлат
иқтисодиёт университети

Мирзалиев Улуғбек Бегмурзаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), Гулистон
давлат педагогика институти

Нуруллаева Шоира Кушназаровна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Урганч давлат университети

Толибоева Нодира Одилжоновна
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон
жаҳон тиллари университети
Масъул котиб

Теймураз Ахалмосулишвили
тарих фанлари номзоди, профессор,
Телави давлат университети

Джоробекова Айнур Эшимбековна
тарих фанлари номзоди, профессор,
Қозоғистон дипломатия академияси

Рахмонқулова Зумрад Бойхуразовна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Исаков Бахадир Нигматуллаевич
тарих фанлари номзоди,
Ўзбекистон давлат жаҳон
тиллари университети

Холмуродов Дилшод Рашидович
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), Жиззах давлат
педагогика университети

Одилов Аброр Анварович
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети
Масъул котиб

Тўхтабасв Аъзамжон Шарипхўжаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доцент,
Наманган давлат университети

Халмуратов Бахтиёр Режавалиевич
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доцент,
Наманган давлат университети

Алимардонов Отабек Қудратович
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доценти
Ўзбекистон Миллий университети

МУНДАРИЖА | СОДЕРЖАНИЕ | CONTENT

1. Boxodirov Ixtiyor TURKISTON HARBIY OKRUGINING ILI O‘LKASIDA ROSSIYA IMPERIYASI HUKMRONLIGINI O‘RNATISHGA QARATILGAN FAOLIYATI.....	5
2. Bo‘tayev Jonibek XX ASR BOSHLARIDA SAMARQAND VILOYATIDA TIBBIY XIZMAT HOLATI.....	10
3. Djumamurotov G‘ulom XVIII ASRNING IKKINCHI YARMI VA XIX ASR BOSHLARIDA QORAQALPOQLARNING OROL BO‘YIGA KO‘CHIB JOYLASHISHI.....	16
4. Ergasheva Xusnida NEFT SANOATINING MODDIY-TEXNIK BAZASI VA INFRASTRUKTURASINI RIVOJLANTIRISH.....	27
5. Кобзева О.П. СКАНДИНАВСКИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛИ ШЕЛКОВОГО ПУТИ.....	34
6. Rahmatov Muhridin TATAR ZIYOLILARINING TURKISTON TA‘LIM TIZIMINI YO‘LGA QO‘YILISHIDAGI ISHTIROKI VA UNING NATIJALARI.....	40
7. Ruzikulova Maftunaxon MARKAZIY FARG‘ONA SUV XO‘JALIGINING MOLIYAVIY TA‘MINOTI VA UNDAGI MUAMMOLAR (1950-1991-yillar).....	46
8. Саттаров Акрам XIX АСР ЎРТАЛАРИДА ТУРКИСТОНДАГИ ДЕМОГРАФИК ВАЗИЯТ.....	52
9. Tishabayev Alisher O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MALAKALI SPORTCHI MUTAXASSIS KADRLAR TAYYORLASH TIZIMIDAGI O‘ZGARISHLAR (1991-2019-yillar).....	58
10. Toliboyeva N.O. O‘ZBEKISTONDA MADANIY-MA‘RIFIY SOHANING YUKSALISHI.....	66
11. Хайдаров Муродилла ФРЕДЕРИК СТАРР. МАРКАЗИЙ ОСИЁНИ ҚАЙТА КАШФ ЭТИБ.....	71
12. Baxtiyor Yuldashev, Xusnida Ergasheva SOVET DAVLATI HUKMRONLIGI YILLARIDA O‘LKADA NEFT SANOATINI RIVOJLANTIRISHGA DOIR CHORA-TADBIRLAR.....	81

Саттаров Акрам Мадаминович

Андижон давлат тиббиёт институти

Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси

доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) tadqiqotchisattarov@gmail.com

XIX АСР ЎРТАЛАРИДА ТУРКИСТОНДАГИ ДЕМОГРАФИК ВАЗИЯТ

For citation: Акрам М.Саттаров. DEMOGRAPHIC SITUATION IN TURKESTAN IN THE MIDDLE OF THE XIX CENTURY. Look to the past. 2025, vol. 8, issue 4, pp.52-57

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.15380670>

АННОТАЦИЯ

Мақола XIX аср ўрталарида Туркистондаги демографик вазият таҳлилига бағишланган. Аҳолининг сони ва этник таркиби, туғилиш ва ўлим динамикаси, демографик жараёнларга сиёсий, иқтисодий ва табиий-иқлим омилларининг таъсири кўриб чиқилади. Мустамлакачилик экспансиясининг оқибатлари, ички миграциялар, жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий тузилмасидаги ўзгаришларга алоҳида эътибор қаратилган. Минтақанинг демографик ривожланиш хусусиятларини белгилаб берган урбанизация, ижтимоий-иқтисодий стратификация ва хўжалик юретишнинг анъанавий шакллари масалалари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Туркистон, демограия, аҳоли, мустамлака, миллат, этник, туғилиш, миграция.

Саттаров Акрам Мадаминович

Андижанский государственный медицинский институт

доцент кафедры Общественно-гуманитарных наук tadqiqotchisattarov@gmail.com

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ТУРКЕСТАНЕ В СЕРЕДИНЕ XIX ВЕКА

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу демографической ситуации в Туркестане в середине XIX века. Рассматриваются численность и этнический состав населения, динамика рождаемости и смертности, а также влияние политических, экономических и природно-климатических факторов на демографические процессы. Особое внимание уделено последствиям колониальной экспансии, внутренним миграциям, изменениям в социальной и экономической структуре общества. Исследуются вопросы урбанизации, социально-экономической стратификации и традиционных форм хозяйствования, определявших особенности демографического развития региона.

Ключевые слова: Туркестан, демократия, население, колония, нация, этническая принадлежность, рождение, миграция.

Sattarov Akram Madaminovich
Andijan State Medical Institute
Docent, Department of Social Sciences
tadqiqotchisattarov@gmail.com

DEMOGRAPHIC SITUATION IN TURKESTAN IN THE MIDDLE OF THE XIX CENTURY

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of the demographic situation in Turkestan in the middle of the XIX th century. The size and ethnic composition of the population, the dynamics of birth and death rates, as well as the influence of political, economic and natural-climatic factors on demographic processes are considered. Particular attention is paid to the consequences of colonial expansion, internal migrations, changes in the social and economic structure of society. The issues of urbanization, socio-economic stratification and traditional forms of management that determined the features of the demographic development of the region are studied.

Index Terms: Turkestan, democracy, population, colony, nation, ethnicity, birth, migration.

1. Долзарблиги:

XIX аср ўрталарида Туркистондаги демографик вазиятни таҳлил қилиш турли сиёсий, иқтисодий ва табиий-иқлимий омилларнинг ўзаро таъсири натижасида юзага келган кўп таркибли жараёндир. Бу давр мустамлакачилик экспансияси, ички мигратсиялар, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ташкил этилишидаги ўзгаришлар, эпидемиологик вазият ва аҳолининг такрор барпо бўлиш шароитлари билан боғлиқ омиллар таъсирида аҳоли таркибининг ўзгариши билан тавсифланади. Ушбу тадқиқот аҳолининг сони, этник таркиби, туғилиш ва ўлим динамикаси, шунингдек, империя сиёсатининг минтақа демографик тузилмасини шакллантиришдаги ролини тизимли ўрганишга қаратилган. Ижтимоий-иқтисодий стратификация, урбанизация жараёнлари ва демографик жараёнларга таъсир кўрсатувчи анъанавий хўжалик юритиш моделларига алоҳида эътибор қаратилган.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мазкур тадқиқот тарихий-демографик метод, қиёсий таҳлил ва статистик моделлаштириш усуллари қўллашга асосланган. Манбалар сифатида архив материаллари, XIX аср рус тадқиқотчиларининг ҳисоботлари, аҳолини рўйхатга олиш маълумотлари, шунингдек, замонавий тарихчилар ва демографларнинг илмий асарларидан фойдаланилган. Манбаларнинг ишончилигини танқидий таҳлил қилиш муҳим методологик вазифадир, чунки аҳолини рўйхатга олиш маълумотлари кўпинча кўчманчи аҳолини тўлиқ қамраб олмаган ва рус амалдорларининг ҳисоботларида империя дискурси элементлари мавжуд бўлиши мумкин эди. Тадқиқот минтақавий хусусиятлар, этномаданий анъаналар ва иқлим омилларининг таъсирини ҳисобга олади, бу эса демографик жараёнларни юқори аниқлик билан қайта тиклаш имконини беради.

3. Тадқиқот натижалари:

Турли ҳисоб-китобларга кўра, XIX аср ўрталарида Туркистон аҳолисининг сони 3 миллиондан 5 миллионгача бўлган. Асосий демографик марказларга Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Тошкент ва Хива шаҳарлари кирган. Бироқ, аҳолининг катта қисми кўчманчи ҳаёт кечирган, бу эса аниқ ҳисоб-китобни қийинлаштирган ва қўшимча баҳолаш усуллари талаб қилган. Қуйида минтақанинг энг йирик шаҳарлари аҳолисининг тахминий сони келтирилган:

Шаҳар тахминий аҳоли сони

Бухоро 70 000 - 100 000 киши.

Самарқанд 40 000 - 60 000 киши.

Тошкент 75 000 - 90 000 киши.

Қўқон 50 000 - 70 000 киши.

Кўчманчи аҳоли (қозоқлар, қирғизлар, туркманлар) асосан анъанавий чорвачилик устун бўлган дашт ва тоғолди ҳудудларида тўпланган.

Тақдим этилган маълумотлар таҳлили XIX аср ўрталарида Туркистон аҳолиси сонини баҳолашнинг мураккаблигини кўрсатади, бу статистик манбаларнинг етарли эмаслиги ва аҳолининг катта қисмининг ҳаракатчанлиги билан боғлиқ. Кўчманчи аҳолини ҳисобга олиш муҳим жиҳат бўлиб, уларнинг сони анъанавий равишда катта хатолик билан баҳоланган. Шаҳар аҳолиси сонини баҳолаш учун диапазонлардан фойдаланиш (масалан, Бухоро учун 70 000-100 000 киши) маълумотларнинг нисбий хусусиятини ва турли услубий ёндашувларни, жумладан, архив материаллари, этнографик тадқиқотлар ва саёҳатчилар далилларини қиёсий таҳлил қилишни талаб этади.

Аҳолининг шаҳар марказлари ва кўчманчи минтақалар ўртасида тақсимланиши ўтроқ ва кўчманчи турмуш тарзининг биргаликда мавжуд бўлганлигидан далолат беради, бу эса минтақанинг иқтисодий ва ижтимоий тузилишининг ўзига хослигини белгилаб берган. Шу билан бирга, шаҳарлар нафақат маъмурий ва маданий марказлар, балки ўтроқ деҳқончилик аҳолисини кўчманчи гуруҳлар билан боғловчи савдо тугунлари вазифасини ҳам бажарган.

Минтақанинг этник таркиби полиэтникликнинг юқори даражаси билан ажралиб турарди. Устун гуруҳлар орасида қуйидагиларни ажратиш мумкин:

- шаҳарлар ва воҳа манзилгоҳларида тўпланган ўзбеклар ва тожиклар;
- асосан кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик билан шуғулланган қозоқлар, қирғизлар ва туркманлар;
- Минтақа иқтисодиётида муҳим роль ўйнаган форслар, яҳудийлар, рус ва ҳинд савдогарлари.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати этносиёсий тузилманинг ўзгаришига, рус амалдорлари ва савдогарларининг мавжудлигини кучайтиришга, шунингдек, янги миграция оқимларининг шаклланишига ёрдам берди.

Келтирилган маълумотлар Марказий Осиёнинг аксарият йирик минтақаларига хос бўлган Туркистоннинг поли Этниклигини тасдиқлайди. Этник таркибнинг тузилиши нафақат тарихий жараёнлар, балки турли гуруҳларнинг иқтисодий ихтисослашуви билан ҳам боғлиқ эди. Ўтроқ халқлар (ўзбеклар, тожиклар) воҳалар ва шаҳарларда тўпланиб, деҳқончилик ва хунармандчилик билан шуғулланган бўлса, кўчманчи халқлар (қозоқлар, қирғизлар, туркманлар) анъанавий чорвачилик хўжалик юритиш моделига амал қилган.

Минтақа иқтисодиётида форслар, яҳудийлар, рус ва ҳинд савдогарларининг иштироки савдо йўлларининг ишлаши ва минтақанинг халқаро савдо тармоқларига иқтисодий интеграциясини таъминлаган фаол миллатлараро алоқаларни кўрсатади. XIX асрнинг иккинчи ярмида Россиянинг мустамлакачилик сиёсати этносиёсий мувозанатни ўзгартирди, бу русийзабон аҳолининг кўпайиши, маъмурий назоратнинг кучайиши ва миграция жараёнларининг ўзгариши билан ифодаланди. Аммо шуни ҳисобга олиш керакки, бу жараён тадрижий характерга эга бўлиб, қисқа муддат ичида этник структуранинг кескин ўзгаришига олиб келмади.

Туғилиш ва ўлим динамикаси. Туғилишнинг юқори даражаси гўдаклар ўлимининг юқорилиги билан қопланди ва 40-50% га етди. Ўртача умр кўриш давомийлиги 30-40 ёшни ташкил этган. Юқори ўлим даражасининг асосий омилларига қуйидагилар қиради:

- тез-тез учрайдиган эпидемиялар (ўлат, вабо, чечак);
- тиббий инфратузилманинг паст даражаси;
- санитария-гигиена муаммолари;
- қурғоқчилик ва ҳосилсизлик туфайли юзага келган очарчилик.

Демографик инқироз даврлари кўпинча қулайроқ шароитларни излаб, мажбурий миграцияларни келтириб чиқарди.

Юқори туғилиш ва бир вақтнинг ўзида юқори гўдаклар ўлими анъанавий қишлоқ хўжалиги жамиятларига хос бўлиб, уларда самарали тиббий технологиялар йўқ эди ва санитария шароитлари паст даражада эди. Гўдаклар ўлими коэффициенти (40-50%) Марказий Осиёдаги мустамлакачиликкача бўлган даврдаги ўртача кўрсаткичларга тўғри

келади ва дунёнинг шунга ўхшаш ижтимоий-иқтисодий шароитларда бўлган бошқа минтақалари билан таққосланади.

Ўртача умр кўриш давомийлиги (30-40 ёш) эпидемиянинг, очарчиликнинг, тиббий хизмат кўрсатиш даражаси пастигининг демографик вазиятга таъсирини тасдиқлайди. Юқумли касалликларнинг (ўлат, вабо, чечак) катта роли эпидемияга қарши чоратадбирларнинг суст ривожланганлигини кўрсатади, бу эса аҳолини табиий ва ижтимоий катаклизмлар олдида заиф қилиб қўйган. Инқироз давридаги мажбурий мигратсиялар демографик динамиканинг иқлим ва иқтисодий омилларга боғлиқлигини таъкидлайди.

Россия мустамлакачилик экспансияси минтақанинг демографик манзарасида таркибий ўзгаришларга олиб келди. Асосий оқибатлар орасида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- Ерга эгалик қилиш тизимини ўзгартириш - ер майдонларини Россия манфаатлари фойдасига қайта тақсимлаш;
- Савдо йўллари трансформацияси - Туркистоннинг умумроссия иқтисодий тизимига интеграциялашуви;
- Шаҳарларнинг ўсиши - инфратузилманинг ривожланиши ва маъмурий марказларда аҳоли сонининг кўпайиши.

Россия империясининг мустамлакачилик экспансияси Туркистоннинг демографик тузилишини ўзгартиришга ёрдам берди. Энг муҳим оқибатлардан бири ер ресурсларини қайта тақсимлаш натижасида хўжалик юритишнинг анъанавий шакллари ўзгарди. Минтақани умумроссия иқтисодиётига қўшишга қаратилган Россия сиёсати маъмурий ва савдо функциялари орқали шаҳарларнинг ривожланишига ва уларнинг аҳолисини кўпайтиришга ёрдам берди.

Савдо йўналишларининг трансформацияси, жумладан, товар оқимларининг Россия бозорига қайта йўналтирилиши анъанавий савдо қатламларининг иқтисодий ҳолатини ўзгартирди. Янги маъмурий институтларнинг жорий этилиши Россия амалдорлари ва тадбиркорларининг миграцияси билан бирга кечди, бу эса жамиятнинг ижтимоий табақаланишига таъсир кўрсатди. Маълумотлар таҳлили XIX аср ўрталарида Туркистондаги демографик вазиятни белгилаб берган асосий омилларни ажратиб кўрсатиш имконини беради. Бу жойлаштириш ва хўжалик юритишнинг анъанавий моделлари, ўлимнинг сезиларли даражасида юқори туғилиш, аҳолининг кўп миллатлилиги, шунингдек, Россиянинг мустамлакачилик сиёсатининг таъсиридир.

Муҳокама. XIX аср ўрталарида Туркистондаги демографик ўзгаришлар минтақа ижтимоий тузилиши эволюциясини белгилаб берган турли омилларнинг мураккаб ўзаро таъсирини кўрсатади. Асосий жиҳатлардан бири империя сиёсатининг таъсири бўлиб, у маҳаллий аҳолининг янги маъмурий тизим шароитларига миграция ва хўжалик мослашуви стратегиясини белгилаб берган. Россия империясининг сиёсий ислохотлари рус кўчманчилари сонининг кўпайишига олиб келди, бу эса этник гуруҳлар мувозанатини ўзгартирди ва янги ижтимоий тоифаларнинг шаклланишига ёрдам берди.

XIX аср ўрталарида Туркистондаги демографик ўзгаришларнинг муҳим жиҳати иқтисодий жараёнларнинг демографик динамикага таъсири ҳисобланади. Демографик динамиканинг энг муҳим жиҳатларидан бири аҳоли сони ва этник таркибининг ўзгариши бўлди. Туркистоннинг Россия империяси таъсир доирасига киритилиши миграция оқимларининг фаоллашуви, жумладан, руслар, татарлар, казаклар ва бошқа кўчманчиларнинг кириб келишига ёрдам берди. Шу билан бирга, маҳаллий аҳолининг катта қисмининг анъанавий кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳаёт тарзи сақланиб қолди, бу эса аҳоли зичлиги ва унинг худуд бўйлаб тақсимланишига таъсир кўрсатди. Суғориш тизимининг кенгайиши ва деҳқончиликнинг интенсифлашуви қишлоқ аҳолисининг кўпайишига, савдонинг ривожланиши эса урбанизацияга олиб келди. Аммо бу жараёнлар мустамлакачилик шароитида кучайиб борган катта мулкий табақаланиш билан бирга кечди. Деҳқонлар ва кўчманчи аҳоли савдогарлар ва амалдорларга нисбатан тенг бўлмаган

иктисодий шароитга тушиб қолди, бу эса миграция оқимининг кучайишига ва аҳолининг ривожланган савдо ва маъмурий марказлар фойдасига қайта тақсимланишига олиб келди.

Минтақанинг ижтимоий-иктисодий тузилиши ҳам ўзгариб борди. Хўжалик юритишнинг янги шакллариининг жорий этилиши, савдо алоқаларининг кенгайиши, инфратузилманинг ривожланиши (йўллар, бозорлар, маъмурий марказлар қурилиши) шаҳарларнинг ўсишига ва шаҳар аҳолисининг кўпайишига ёрдам берди. Бироқ бу жараён бир хил характерга эга бўлмаган, чунки қишлоқ жойларда хўжалик юритишнинг анъанавий шакллари сақланиб қолган, аграр турмуш тарзи эса минтақанинг демографик тенденцияларида ҳали ҳам муҳим роль ўйнаган.

Ташқи омиллар, жумладан, иқлим ўзгариши, эпидемиялар ва халқаро савдо алоқалари таъсирини ҳам ҳисобга олиш керак. Дашт ва тоғолди ҳудудларидаги қурғоқчилик ва ҳосилсизлик бир неча бор инқирозларнинг катализаторига айланиб, мажбурий миграцияни кучайтирди. Эпидемиологик вазият мураккаблигича қолаверди, тиббий таъминот тизимининг йўқлиги ўлим даражасининг юқорилиги муаммосини янада кучайтирди. Шу нуқтаи назардан, демографик динамикани миқдорий таҳлилнинг замонавий усулларида фойдаланган ҳолда янада чуқурроқ ўрганиш зарурлигини таъкидлаш мумкин, бу эса миграция йўналишлари ва демографик нақшларни батафсил қайта тиклаш имконини беради.

Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати аҳолининг ижтимоий табақаланишини кучайтиришга ёрдам берди. Янги маъмурий ва ҳарбий тузилмалар шаклланди, улар доирасида туб аҳоли кўпинча кўчириб келтирилганларга нисбатан тенг ҳуқуқли бўлмаган ҳолатга тушиб қолди. Бу ўзгаришлар аҳолининг иқтисодий ҳаракатчанлигига, ер ва меҳнат ресурсларининг қайта тақсимланишига таъсир кўрсатди, бу эса ўз навбатида минтақанинг демографик ривожланишига таъсир кўрсатди.

Шундай қилиб, XIX аср ўрталарида Туркистондаги демографик вазият сиёсий, иқтисодий ва табиий омилларнинг мураккаб ўзаро таъсири натижаси эди. Мустамлакачилик экспансияси, ички миграция, урбанизация жараёнлари ва ижтимоий табақаланиш минтақанинг кейинги ривожланишини белгилаб берган янги демографик тенденцияларнинг шаклланишига ёрдам берди.

Хулоса:

XIX аср ўрталарида Туркистондаги демографик вазият этнодемографик, иқтисодий ва сиёсий омилларнинг мураккаб ўзаро таъсири натижаси эди. Туғилишнинг юқори бўлишига қарамай, аҳолининг ўсиши юқори ўлим ва миграция жараёнлари билан чекланган. Мустамлакачилик ислоҳотлари ва ижтимоий-иктисодий ўзгаришлар аҳолининг этник таркиби ва ҳудудий жойлашувининг ўзгаришига ёрдам берди. Ушбу жараёнларни янада чуқурроқ ўрганиш Марказий Осиёнинг тарихий ривожланиш қонуниятлари ва уларнинг ҳозирги даврга таъсирини чуқурроқ тушуниш имконини беради.

Иқтибослар/ Сноски/References:

1. Бартольд В. В. «Туркестан в эпоху монгольского нашествия.» — Москва: Наука, 1963. (Bartold V. V. «Turkestan in the era of the Mongol invasion.» — Moscow: Nauka, 1963.)
2. Кочнев Б. Д. «Демографические процессы Средней Азии в XIX веке.» — Ташкент: Изд-во АН Узбекистана, 1987. (Kochnev B. D. «Demographic processes of Central Asia in the 19th century.» — Tashkent: Publishing house of the Academy of Sciences of Uzbekistan, 1987.)
3. Халфин Н. А. «Российская колониальная политика в Средней Азии». — Москва: Восточная литература, 2000. (Khalfin N. A. «Russian colonial policy in Central Asia.» — Moscow: Eastern Literature, 2000.)
4. Массон В. М., Рапопорт Ю. А. «История народов Средней Азии». — Ленинград: Наука, 1975. (Masson V. M., Rapoport Yu. A. «History of the Peoples of Central Asia.» — Leningrad: Nauka, 1975.)

5. Архивные материалы Российской империи. Фонд 1286. Опись 3. Дело 45. «Перепись населения Туркестана в 1850-х годах.» (Archival materials of the Russian Empire. Collection 1286. Inventory 3. File 45. «Population census of Turkestan in the 1850s.»)
6. Иванов П. П. «Торговые пути Средней Азии в XIX веке». — Санкт-Петербург: Историческое общество, 1899. (Ivanov P. P. «Trade routes of Central Asia in the 19th century.» — St. Petersburg: Historical Society, 1899.)
7. Материалы статистического комитета Российской империи. «Демография Туркестанского края.» — Санкт-Петербург, 1872. (Materials of the Statistical Committee of the Russian Empire. «Demography of the Turkestan Region.» — St. Petersburg, 1872.)
8. Уроков Д.Ж. «Туркистон генерал-губернаторлигининг қўшни давлатлар билан сиёсий ва иқтисодий алоқалари.» — Тошкент, 2021. (Уроков D.Zh. «Turkiston Governor General liging qushni davlatlar bilan siyosiy va iktisodiy alokalari.» — Tashkent, 2021.)
9. Хайназаров В.В. Turkiston general-gubernatorligidagi tub joyli bo‘lmagan aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti. Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. — Тошкент, 2024. (Khaynazarov V.V. Socio-economic life of the non-indigenous population of the Turkestan governor-generalship. Dissertation abstract for the doctor (DSc) of historical sciences. — Tashkent, 2024.)
10. Sattarov A.M. History of Demographic Processes in the Turkestan Governorate. Miasto Przyszłości Volume 53(2024) of (Scientific Journal Impact Factor: 10.265)

ЎТМИШГА НАЗАР

8 ЖИЛД, 4 СОН

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

ТОМ 8, НОМЕР 4

LOOK TO THE PAST

VOLUME 8, ISSUE 4

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000